

САЙИДИРАХИМОВА Насиба

Сайидмахамадовна,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси,

Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти

кафедраси доценти,

филология фанлари номзоди

Email: sayidirahimova@navoiy-uni.uz

АЛИШЕР НАВОИЙ БУЮК ТИЛШУНОС СИФАТИДА

АЛИШЕР НАВОИ КАК ВЕЛИКИЙ ЛИНГВИСТ

ALISHER NAVOI AS A GREAT LINGUIST

Аннотация. Мақолада, ўзбек тилининг асосчиси, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг ўзбек тилшунослик илмига қўшган ҳиссаси, тил сатҳлари ва бирликларига доир лингвистик қарашлари хусусида сўз юритилади. Шунингдек, унда Навоийнинг тил фалсафаси, умумий тилшунослик масалалари тил ва тафаккур, тилларнинг пайдо бўлиши; фонетика, лексикология ва грамматикага оид фикрлари форс ва ўзбек тилининг қиёсига бағишланган “Муҳокаматул-лугатайн” асари мисолида таҳлил қилинади.

Таянч иборалар: темурийлар даври тил фалсафаси, тил тизими, тил сатҳлари, тил ва нутқ, бобо тил, тилдаги ортиқлик ва камлик, дифференциал семалар, шаклдош сўзлар, омонимия ҳодисаси, кавзиомонимлар.

Аннотация. В данной статье рассматривается вклад основоположника узбекского языка, великого поэта и мыслителя Алишера Навои в науку узбекского языкознания, его лингвистические взгляды на уровни и единицы языка. Его философские взгляды по общим вопросам языкознания, как язык и мышление, объяснения генезиса языков; а так же, его лингвистические взгляды по фонетике-фонологии, лексикологии и грамматике анализируются на примере труда «Мухокаматул-лугатайн» по сопоставлению персидского и узбекского языков.

Ключевые слова: философия языка тимуридского периода, языковая система, уровни языка, язык и речь, язык предков, изыток и недостаток в языке, дифференциальная семантика, словоформы, явление омонимии, кавиомонимы.

Annotation. This article discusses the contribution of the founder of the Uzbek language, the great poet and thinker Alisher Navoi to the science of Uzbek linguistics, his linguistic views on the levels and units of the language. His philosophical views on general

issues of linguistics, like language and thinking, explanations of the genesis of languages; and also, his linguistic views on phonetics-phonology, lexicology and grammar are analyzed on the example of the work "Muhokamatul-lugatayn" by comparing the Persian and Uzbek languages.

Key words: philosophy of language of the Timurid period, language system, levels of language, language and speech, language of ancestors, excess and deficiency in language, differential semantics, word forms, phenomenon of homonymy, kavaziomonyms.

КИРИШ

Маълумки, ўзбек тилшунослиги тарихида “Темурийлар даври ўзбек тилшунослиги” [2;3] алоҳида ажралиб туради. Бу даврнинг ўзбек тилшунослиги тараққиётининг алоҳида босқичи сифатида ажралишида Жаҳон маданияти тарихида катта обрў-эътиборга сазовор бўлган Алишер Навоийнинг ўрни бекиёсдир. Навоий темурийлар даврида нафақат адабиётшунос, балки буюк тилшунос олим сифатида ҳам тилга олинади. Сабаби бугунги тилимизнинг мавқеи, равнаки, бевосита унинг туркий тилнинг асосини белгилаб бергани билан сўзсиз боғлиқдир. Алишер Навоий бутун фаолиятини ўзбек маданиятини дунёга танитиш, ўзбек тили мавқеини баланд кўтаришга бағишлади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Алишер Навоийнинг туркий тил, унинг равнакига қўшган ҳиссасини икки - форс ва турк тиллари қиёсига бағишланган “Муҳокаматул-лугатайн” асарида яққол кўришимиз мумкин [1;10]. Мазкур асарда Навоий тилшунослик масалаларига доир нодир фикрларини берадики, ушбу масалалар бугунги кун тилшунослигида ҳали-ҳануз тилшунос олимларнинг диққат марказида туради, десак муболаға бўлмайди. Хусусан, унинг тил ва нутқ, тил фалсафаси, тилнинг барча тизим ва сатҳларига доир лингвистик қарашлари нафақат ўзбек тилшунослиги, балки жаҳон тилшунослик илмининг ривожига айрим масалаларни европа тилшунос олимларидан анча илгари тилга олганлиги эътиборлидир. Асарда Навоий сўз ҳақида гапирар экан, “Сўз аҳли хирмонининг бошоқчиси ва қимматбаҳо тошлари хазиначининг пойлоқчиси ва назм гулистонининг сайроқи булбулидир”, “Сўз шундай гавҳардирки, мартабасини аниқлашдан нутқ эгалари ожиздирлар: мартабаси — ёмон сўзнинг ҳалок қилучанлигидан тортиб, яхши

сўз билан Инсоннинг мўъжиза кўрсатишига қадар боради”, дея белгилайди. [1:1]

Алишер Навоий “Муҳокаматул-луғатайн” асарида дунёда тилларнинг кўплиги, бу тиллар ичида араб тилининг алоҳида ажралиб туриши, араб тили ўзининг нафислиги, бадий имкониятининг кенглиги, Аллоҳнинг мўъжизали сўзи шу тилда ингани ва пайғамбарларнинг саодатга элтувчи ҳадислари ҳам шу тилда битилгани, бир сўз билан айтганда, араб тилининг жилокорлигини таъкидлаган ҳолда, дунёда уч муҳим тил борлиги, булар: туркий ва форсий ҳамда ҳиндий тиллар эканлиги, улар бошқа тилларнинг келиб чиқишига асос бўлган - бобо тил эканлигига алоҳида урғу беради. Мазкур тиллар Нух пайғамбар (салоаотуллоҳу алайҳ)нинг уч ўғли – Ёфас, Сом ва Ҳом орқали тарқалгани, Нух пайғамбар тўфондон тирик мавжудотларни халос қилгандан сўнг, унинг ўғиллари Ёфасни тарихчилар - Абул-турк деб ёзганлари ҳамда уни Хитойга юборгани хусусида гапиради. Сомни – Абул-фурус деб ёзганлари ва уни Эрон ва Турон мамлакатларига ҳоким этиб тайинлангани, Ҳомни эса Абул-ҳинд деб атаганлари ва Ҳиндистон мамлакатларига ўртасига ҳокимлик қилгани, бу уч пайғамбарзодаларнинг авлодлари мазкур мамлакатларга тарқалгани ва ер юзидаги тилларнинг келиб чиқиши ва тарқалишини уларнинг номи билан боғлагани билан умумий тилшунослик илмига оид лингвистик қарашларини баён этади. [1:3]

Мазкур масалалар, яъни тилларнинг пайдо бўлиши, тилларнинг тарқалиши, тилларнинг типологик ва генеологик таснифи масалаларига бўлган қизиқиш Оврупода уйғониш даври тилшунослиги масалалари билан ҳамоҳанглиги кишини лол қолдиради. Эътибор берсангиз, бу даврда тиллар қариндошлиги, гениологик таснифини белгилашда санскрит тилига қиёслаш катта аҳамиятга эга бўлди. Инглиз шарқшуноси ва ҳуқуқшуноси У.Джонс 1786 йилда ўзи асос солган Ҳиндистон халқлари тиллари ва маданиятини ўрганувчи Осиё жамиятида нутқ сўзлаб, ҳинд-оврупо тиллари қиёсий грамматикасининг асосий ҳолатларини белгилаб берди. [4;5] Унинг фикрича, санскрит тилининг ички тузилиши билан юнон ва латин тилларининг ички тузилиши ўртасида ҳайрон қоларли даражада ўхшашлик бор. У феъл асосларига ҳам, грамматик шаклларга ҳам тегишлидир. Бу тасодиф эмас. Демак, мазкур тиллар қачонлардир бир манбадан тарқалган.

Бундан ташқари, гот ва кельт тиллари ҳам юқоридагилар билан бир манбага бориб тақалади, деб тахмин қилишга асослар бор. Бу манбага қадимги форс тилини ҳам киритиш мумкин. Натижада уларнинг барчаси ҳинд-оврупо тиллари оиласига бирлаштирилади. [2;3]

Юнон, латин, санскрит тиллари ўртасида ўхшашликни грамматик шакллар асосида исботлаш немис олими Фридрих Шлегелга ҳам дахлдор бўлиб, у 1808 йилда машҳур “Ҳиндларнинг тиллари ва донолиги ҳақида” (“Über die Sprache und die Weisheit der Indier”) асарини нашр этди [4;5]. Муаллиф бу асарида санскрит луғат таркиби жиҳатидан ҳам, грамматик тузилиши жиҳатидан ҳам латин, юнон, герман ва форс тиллари билан қариндош эканлигини баён қилди. [8;10].

Қарангки, бу фикрлар Оврупо тилшунослигидан анча илгари Алишер Навоий томонидан асослаб берилганлиги, айтилганлиги ўта муҳимдир ва бундан фахрланмай иложимиз йўқ.

Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул-луғатайн” асарида турк ва сарт атамалари ҳам фарқланиб, Навоий “сарт” тушунчаси остида форсларни назарда тутди.

Ҳозирги ўзбек тилшунослигида ҳам “ўзбек” деган номнинг келиб чиқишига доир фикрлар турлича бўлиб, турли адабиётларда турлича талқин этиб келинаётганлигини кўришимиз мумкин. Хусусан, Р.Сайфуллаевалар ҳаммуаллифлигида нашр этилган “Ҳозирги ўзбек тили” дарслигида “XIII асрда ҳозирги Ўзбекистон аҳолиси таркибида катта ўзгариш содир бўлганлиги: Темурийлар давлати Дашти Қипчоқдаги (Сирдарёнинг ўнг қирғоғидан шимолий шарқда жойлашган Қозоғистон чўлларида) Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигида қипчоқ тоифасига мансуб кўчманчи ўзбеклар томонидан босиб олингани ва 92 уруғга мансуб бўлган кўчманчи ўзбек тоифаси вакиллари бу ҳудудга қўплаб келиб жойлаша бошланганлиги ва кўчманчилар ўтроқ аҳолини сорт деб атаганлари сабабли кўчманчи ўзбеклар ўзлари босиб олган ва ўзини турк деб номлаган ўтроқ (жуда кўп ҳолларда зуллисонайн, шаҳарда истикомат қилувчи ёки суғорма деҳқончилик билан шуғулланувчи) аҳолини, одатига кўра, сорт деб аталгани таъкидланади [9].

Агар Алишер Навоий асарларига таянган ҳолда айтадиган бўлсак, сарт сўзнинг асл моҳияти форсларга нисбатан қўлланганлигини

кўришимиз мумкин. Навоий “Турк сарт (форс) дан кўра фахмлироқ, тафаккур-тушунчаси кенгроқ, қалби тоза ва покроқ, яъни “Сарт туркка камол (етуклик)да чуқурроқ тушунчали бўлиб етишган. Бу ҳол эса, турк сартга қараганда фикрлашда ва илмда нозик нуқталарга эришувчан, фазл ва ростлик, софлик ва тўғри ниятидан, сартларнинг илм, фан ва ҳикматидан маълумдир”, дея таъкидлайди. Бироқ Навоий бу икки тилда ортиқлик ва камлик жиҳатидан зўр фарқлар борлиги, турклар сўз тузишда форслардан устун эканлиги, ҳарфий белгиларни қўллашда ҳам туркда мукамалликлар борлигини асарда 100 феълни келтириб, мисоллар орқали уларнинг мазмуни-семантик имкониятлари (семалари)ни мукамал таҳлил қилиб беради ва туркнинг барчаси сарт тилини билишларини, аммо сарт турк тилида гаплаша олмаслиги, сўзлаганининг сўзига тушунмаслиги, агар юзтадан бири турк тилини ўрганиб, унда сўзласа ҳам унинг сарт эканлигини дарров тушуниб олиш мумкинлигини айтиб ўтади. Асарда турк халқида форслардан фарқли равишда оддий одалар кўплиги, туркнинг катта-кичигига, оддий хизматкоридан ториб бегигача сарт, яъни форс тилини яхши билиши ва шўх соҳа фаолиятида ундан бемалол фойдалана олиши, ҳаттоки шоир ва ёзувчилари у тилда чиройли ва беқиёс асарлар ёза олишлари мумкинлиги ҳақида алоҳида тўхталиб, туркий тилнинг форс тилидан қолишмаслигини ўринли мисоллар орқали асослаб беради. Шунингдек, Алишер Навоий туркларга хос бўлган мазкур 100та феъл сўзнинг нозик маъноларини ифодалаш учун етарли эканлиги, бундай ясаиш форс (сарт)ларда мавжуд эмаслигини белгилаб, туркларда “май” ичиш борасида кўплаб сўзлар муболаға сифатида қўлланилиши, бу борада турклар устун эканлигини сипқормок ва томшамок синонимик қаторини келтириш орқали, ушбу феъллардан томшимок сипқармок сингари кўтариб, бирданига ичишни эмас, балки завқ билан лаззат топа, бот-бот ичишни англатишдаги маъно нозиклигига эга эканлигини матн таркибида изоҳлаб беради:

Сокиё, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин бораи,

Шарт булким, ҳар неча тутсанг лабо-лаб сипқарай.

* * *

Соқий чу ичиб, менга тутар кўш:

Томший-томший ани қилай нўш. [1;4]

Форслар эса бундай ифода борасида ниҳоятда ожизлигини таъкидлайди.

Шунингдек, асарда қуйидаги байт:

Ҳажри андуҳида бўҳсабмен, била олман нетай,

Май иложимдур кўпуб дайри фаноға азм этай [1;5]

таркибида келган бўҳсамоқ феълни келтириб, форсийгўй турк беклар ва мирзозодаalar агар буни форсий тил билан айтсалар адо қиладилар, яъни у матн таркибида унинг мазмуни ишқ, яъни ошиқликдан йиғламоқ маъносига кўчишини айтиб,

Зоҳид ишқин десаки, қилғай фош,

Йиғламсинуру кўзига келмас ёш. [1;5]

Келтирилган байт таркибидаги йиғлам-синмоқ феълнинг семаларидаги маъно нозиклиги, яъни дифференциал семаларини кўрсатиб беради.

Маълумки, муайян тилнинг бойлиги тил имконияти ўша тилдаги маънодош – синоним сўзларнинг кўплиги билан белгиланади. Навоий яна қувормок ва куруқшамок, ушармак, жийжаймоқ, ўнгдаймоқ, чекримак ва дўмсаймоқ, умунмоқ ва ўсанмоқ, ўхранмак ва торикмоқ, алдамоқ ва арғадамоқ, ишастмак ва игланмак, айланмоқ ва эрикмак, игранмак ва овунмоқ, қистамоқ ва қийнамоқ, кўзгалмоқ ва соврулмоқ, чайқалмоқ ва девдашимок ва қийманмоқ каби бир қатор феълларни мисол сифатида келтириб, улар мазмунан яқин бўлишига қарамай, уларнинг ҳар бири матн таркибида муқоболшқа маънони англатиши, фақат ва фақат туркий тилга хослигини белгиллаган ҳолда уларнинг муқобили форсларда мавжуд эмаслигини исботлаб беради ҳамда сартлар ушбу сўзлар келган ўринда форслар ожиз қолишини алоҳида таъкидлайди.[1;4]

Бундан ташқари асарда Навоийнинг фонетикага оид фикрлари ҳам келтирилган бўлиб, туркий тилларда омонимия, шаклдош сўзларнинг мавжудлиги, улар шеър санъатида қофияни келтириш, туюқ жанрининг асоси эканлигини кўрсатиб беради ва форсларда бундай имконият йўқлигини чоғиштирма аспектда таҳлил қилиб, муайян ҳулосалар беради. Хусусан, от сўзини келтириб, биринчи маънода алам, бир маъноси исм-ном ва яна бир маъноси ҳайвон - от эканлиги ёки тошни от бирикмасида ҳаракат-ҳолатни англатишини таъкидлайди. [1;5]

Чун парио хурдур отинг (ном-исм), бегим,

Суръат ичра дев эрур отинг (миниладига ҳайвон – от), бегим,

Ҳар хадангиким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг (ҳаракат-ҳолат),
бегим. [1;7]

Шунингдек, асарда туз, кўк, тўр, ўт лексемаларини [1;7] ҳам келтириб, уларнинг ҳам омонимик хусусиятларини исботлайди ва тўр ва ўт лексемаларининг кавзиомонимларни келтириб, уларда фонологик имкониятларнинг мавжудлигини айтган ҳолда, 1881 йилда Бодуэн де Куртэне номи билан боғланадиган фонема ва фонологияга терминига ундан анча илгари ишора бериб ўтади. Хусусан, унинг куйидаги гаплари фикримизнинг ёрқин далили бўла олади: “Ва маъруф ва мажҳул қофияда “вовий”, “ёйий” ҳамки, форсий ашъорда воқиф бўлур, икки ҳаракатдин ортуқ бўлмас, “вовий” андоқки хўд ва дуд на зўр ва нур, ва “ёйий” андоқки: пир ва шер. Ва туркий алфозда бу маъруф, мажҳул ҳаракат тўрт навъ топилаур ҳам “вовий” ва ҳам “ёйий”си. “Вовий”си андоқки, ўтки шайъи муҳриқдур ва ўт мурур маъниси била ва ўт муқаммирга бурд жиҳатидин амр, ва ўтки боридин ириқ ҳаракатдур, каллани ўтга тутуп, тукин аритур маънидадур. Яна бир мисол: тўрки, домдур яна тўрки, андин дақиқроқдурки, куш ўлтур йиғочдур, тўрки, андин дақиқроқдур: уйнинг тўридур ва тўрки, барчадин ирикдур: тўрлуғни ё эшикни тўрмак ўйдур. [1;7]

Шунингдек, шеър санъатидаги қофия-дошлик масаласига ҳам тўхталиб, “эрур” сўзини “хур” ва “дур”, “ғурур” сўзини “зарур”, “оғир” сўзини “боғир”, “содир”, “кодир”, “таъхир” сўзини “тағйир” сўзлари билан қофия қилса бўлиши мумкинлиги, аммо форсийлар алофозида бундай имкониятлар йўқлигини кўрсатиб беради. [1; 8]

Асарда “туш” сўзини келтириб, мазкур сўзнинг матн таркибида 3 маънони: ён ва ёқ англатиши, мазкур икки сўзда туш сўзининг семантикаси сақланиши – ёнга туш, бу ёққа туш семаси сақланиши, ундан ташқари тўртинчи маъноси ҳам нутқда намоён бўлиши; бор лексемасида мавжудлик семаси иккинчи ўринда бўйруқ – боровға амр этиш мазмуни мавжудлиги, шунингдек, туз сўзин ҳам келтириб, туз сўзини қўллаш орқали матн таркибда қўплаб маъноларни бериш мумкинлигини уқтиради. Хусусан, туз яъни унлининг таллафуздаги қалинлик ва ингичалик, яъни ҳозирги фонологик термин билан айтганда, фонема оттенкалари орқали ўқ ё найза номи; иккинчи ўринда туз даштни аглайтиши; учинчи ўринда, туз – рост, тўғри киши маъносини; тўртинчи ўринда, туз – соз, чолғу асбобини сошлаш семасини; бешинчи

ўринда, икки киши орасидаги муваққат салмоқ маъносини; олтинчи ўринда, бир мажлис, йиғин асбобини ифодалашини жуда аниқ таҳлил қилиб беради [1;7]. Назаримизда, мазкур фикрлар, дарҳақиқат, Навоийнинг синчков, буюк тилшунос эканлигини яна бир қарра исботлайди.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, асарда туркларда қариндош-уруғ, ҳайвон номлари уларнинг ёши ва жинсига кўра фарқловчи лексемалар билан айтилиши, сарт (форс)лар эса битта сўз орқали ифода этишларини ҳам ўринли мисоллар орқали кўрсатади ва таҳлил қилади. Шунингдек, мазкур асарда ўзбек тилининг барча сатҳлари: фонетика-фонология, лексикология-семасиология, морфемика, сўз ясалиши, грамматика: морфология ва синтаксисга доир қўплаб қимматли илмий фикрлар билдиради. Бир сўз билан айтганда, Алишер Навоий, нафақат ўзбек тилшунослиги, балки жаҳон тилшунослик илмида ҳам муҳим бўлган масалалар: тил ва тафаккур, тилнинг ва тилларнинг пайдо бўлиши, тилда умумийлик ва хусусийлик каби бир қанча тилшуносликнинг умумназарий масалалари юзасидан ўз қарашларини баён қилган контрастив (чоғиштира) тилшуносликка асос солган буюк тилшунос алломадир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн / Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев // www.ziyouz.com kutubxonasi.
2. Баскаков Н., Содиков А., Абдуазизов А. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
3. Boduen de Kurtene I.A. Opit teorii foneticheskix alternatsiy // I. A. Boduen de Kurtene. Izbranniye trudi po obshemu yazikoznaniyu. T. I. – M., 1963. – P. 265-347.
4. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. – М.: Изд. АН СССР, 1956.
5. Djons U. Canskritckiy yazik. – Angliya, 1786.
6. Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 217.
7. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
8. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2010. – Б. 93-97 б.
9. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009. – B. 7-12.
10. Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи. 1972.